

۱۴۲۲۳۳۷

بیتک: تیغ اسلام

رشته‌های تاریخی جدایی قفقاز از ایران

نوشته

حسین زریبی

تهران، ۱۳۹۵

پژوهشکده تاریخ اسلام

ریشه‌های تاریخی جدایی قفقاز از ایران

تألیف: حسین زرینی

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیر نشر: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰

چاپ و صحافی: چاپ تقویم

ردیف انتشار: ۶۰

۱۷۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیمصر (۳)، پانصد و سی و یک، خیابان رستگاران، شهر روز شرقی، شماره ۹

تلفن: ۸۸۶۷۶۸۶۰ - ۸۸۶۷۶۸۶۱

web: www.ketab.ir

سرشناسه:	زرینی، حسین، ۱۳۵۱
عنوان و نام پدیدآور:	ریشه‌های تاریخی جدایی قفقاز از ایران / نوشته حسین زرینی.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۲۹۱ ص: مصور (رنگی).
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام؛ ۶۰
شابک:	978-600-7398-32-6؛ ۱۷۵۰۰ ریال
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۲۶۹] - ۲۸۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت:	نمایه.
موضوع:	قفقاز
موضوع:	Caucasus
موضوع:	قفقاز -- روابط خارجی -- ایران
موضوع:	Caucasus -- Foreign relations -- Iran
موضوع:	ایران -- روابط خارجی -- قفقاز
موضوع:	Iran -- Foreign relations -- Caucasus
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۵: ۴۷۳/ق۱/ DK۵۱۱
رده‌بندی دیویی:	۹۴۷/۵
شماره کتابشناسی ملی:	۴۲۹۴۵۸۹

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای را اگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدو ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را بر آن دارد. راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی آنان از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع - آثار حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه صغرافیا تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست دکتر آناه‌آبادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع همه جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعالیت می‌کند و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

مقدمه ۱۵

سازمان‌دهی کتاب ۱۷

بخش ۱: جغرافیای تاریخی قفقاز

فصل اول: جغرافیای طبیعی ۱۹

۱. موقعیت جغرافیایی ۱۹

۲. وجه تسمیه ۲۰

۳. کوهها ۲۱

۱-۳. رشته کوههای قفقاز بزرگ ۲۱

۲-۳. رشته کوههای قفقاز کوچک ۲۲

۴. دشت‌ها و جلگه‌ها ۲۳

۵. رودها ۲۴

۱-۵. رود کر ۲۵

۲-۵. رود ارس ۲۶

۳-۵. دریاچه و سایر رودها ۲۷

۲۹	فصل دوم: جغرافیای سیاسی قفقاز
۲۹	۱. موقعیت ژئوپلیتیک
۳۲	۲. نظام سیاسی و اداری
۳۲	۲-۱. امراء
۳۴	۲-۲. سایر مقامات
۳۴	۳. ولایات و ایالات
۳۴	۳-۱. گرجستان
۳۵	۳-۲. شروان (شیروان)
۳۶	۳-۳. قراداغ و کبک
۳۷	۳-۴. گشتاس و مغا
۳۷	۳-۵. چخورسعد (ایوان)
۳۹	فصل سوم: جغرافیای اجتماعی و فرهنگی
۳۹	۱. ویژگی‌های قومی
۴۰	۲. تغییرات جمعیت
۴۰	۲-۱. جابجایی گسترده جمعیت
۴۴	۲-۲. سایر عوامل تغییر جمعیت
۴۵	۳. شهرهای قفقاز
۴۵	۳-۱. شهرها در فراز و فرودهای سیاسی
۴۷	۳-۲. ساختار فیزیکی شهرها
۴۸	۴. روستاها
۴۹	۵. قلاع
۵۰	۶. ساختار اجتماعی
۵۱	۶-۱. شبانکارگان

۵۲	۶-۲ روستاییان
۵۲	۶-۳ شهرنشینان
۵۳	۷. زبان‌ها
۵۵	۷-۱. گروه ایرانی-قفقازی
۵۶	۷-۲. گروه ترکی
۵۶	۷-۳. گروه هند و اروپایی
۵۷	۸. ادب و مفاهیم
۵۷	۸-۱. زرتشتیگرایی
۵۸	۸-۲. مسیحیت
۵۸	۸-۳. اسلام
۵۹	۹. آداب و رسوم
۶۱	فصل چهارم: جغرافیای اقتصادی
۶۱	۱. کشاورزی
۶۲	۲. دامپروری
۶۲	۳. بازرگانی
۶۳	۴. معادن

بخش ۲: مناسبات ایران و قفقاز، چشم‌انداز تاریخی

۶۵	فصل اول: ادوار تاریخی روابط سیاسی
۶۶	۱. قفقاز در امپراتوری باستانی ایران
۶۷	۲. گسترش مسیحیت در قفقاز، نبردهای ایران و روم
۷۱	۳. ایرانیان مسلمان و دارالحرب گرجستان
۷۳	۴. دوره قترت، برآمدن حکام ایرانی قفقاز

۷۴	۴-۱. ساجیان
۷۴	۴-۲. سالاریان
۷۵	۴-۳. روآدیان
۷۶	۴-۴. شدادیان گنجه
۷۷	۴-۵. شدادیان آبی
۷۸	۴-۶. باگراتونی‌ها
۷۹	۷- شروانشاهان
۸۰	۵. ترک‌ها بر ایران، تغییرات بنیادی در قفقاز
۸۳	۶. میراث مندر، اردشیر و موعی حاکمیت بر قفقاز
۸۹	فصل دوم: وجوه پیوستگی تاریخی
۸۹	۱. پیوستگی‌های فرهنگی و زبان‌آرایی
۹۰	۱-۱. ادبیات فارسی در قفقاز
۹۱	۱-۲. فارسی‌سرایان قفقاز
۹۳	۲. پیوستگی‌های دینی
۹۵	۳. پیوستگی‌های اقتصادی

بخش ۳: شکل‌گیری زمینه‌های تاریخی جدایی

۱۰۱	فصل اول: سیاست دینی- مذهبی حکومت صفوی
۱۰۲	۱. سیاست مذهبی صفویان در قبال اهل سنت منطقه
۱۰۵	۲. سیاست دینی صفویان در قبال غیرمسلمانان
۱۰۶	۲-۱. نبردهای جهادی اجناد صفویه
۱۰۸	۲-۲. حکام صفوی و اتباع مسیحی
۱۱۷	فصل دوم: برانداختن شروانشاهان

۱۱۷	۱. صفویان و شروان شاهان
۱۱۹	۲. براندازی شروان شاهان
۱۲۱	۳. پیامدهای برانداختن شروان شاهان
۱۲۱	۳-۱. طغیان القاص میرزا
۱۲۳	۳-۲. شورش برهان میرزا
۱۲۴	۳-۳. دیه و تحرکات ابوبکر میرزا
۱۲۶	فصل سوم: نقش حاکمیت ایران بر قفقاز
۱۲۶	۱. سلطان محمد خدابنده و روس عثمانیان
۱۲۸	۲. شاه عباس بیرون راندن عثمانیان از قفقاز
۱۳۶	۳. تداوم کشمکش‌ها، شاه صفر و عثمانیان
۱۴۰	فصل چهارم: مداخلات خارجی در امور قفقاز
۱۴۰	۱. روس‌ها، تصرف قفقاز شمالی و هم‌مرزی ایران
۱۴۳	۲. سیاست‌های عثمانیان در مرزهای شرقی
۱۴۶	۲-۱. انگیزه‌های حضور
۱۴۹	۲-۲. تصرف نظامی قفقاز
۱۵۳	۲-۳. تداوم اشغال
۱۵۲	۳. خانات کریمه، متحدان عثمانی در تصرف قفقاز

بخش ۴: ظهور عوامل جدیدی

۱۵۹	فصل اول: ناپایداری سیاسی حکومت ایران
۱۶۰	۱. یورش افغان‌ها و سقوط صفویه
۱۶۲	۲. برآمدن نادرشاه افشار

۱۶۷	۳. جانشینان و مدعیان قدرت پس از نادر
۱۶۹	۴. خاندان زند
۱۷۲	فصل دوم: ظهور خانان محلی و تضعیف دستگاه حکومت ایران
۱۷۳	۱. خان‌نشین قبه
۱۷۵	۲. خان‌نشین قراباغ
۱۷۹	فصل سوم: جدایی طلبی مسیحیان قفقاز
۱۷۹	۱. مسأله آزادی ناهمگونی دینی
۱۸۰	۲. دعوت از روس‌ها
۱۸۸	فصل چهارم: تشدید توسعه طلبی همسایگان در قفقاز
۱۸۹	۱. مداخله نظامی روس
۱۹۰	۱-۱. لشکرکشی پتر اول به ایران
۱۹۱	۱-۲. فروپاشی صفویه، حضور روس‌ها در ایران
۱۹۲	۱-۳. نادر و اخراج روس‌ها
۱۹۵	۱-۴. سیاست‌های توسعه طلبانه کاترین دوم
۱۹۶	۲. عثمانیان و تسخیر دوباره بخش‌هایی از قفقاز
۱۹۶	۲-۱. حضور عثمانیان در قلمرو ایران
۱۹۸	۲-۲. تقابل نادر و عثمانیان
۱۹۹	۳. خوانین داغستان، هم‌پیمانی با عثمانیان
۲۰۷	سخن پایانی
۲۱۱	ضمائم
۲۱۱	۱. قراردادهای تاریخی
۲۲۳	۲. گامشمار

۲۵۱	۳. تصاویر
۲۶۹	کتابنامه
۲۸۳	نمایه

www.ketab.ir

قسمت‌های عمده منطقه قفقاز جنوبی (به جز نواحی غربی و شمال غربی گرجستان در حاشیه دریای سیاه) برای هزاران سال، چنانچه دیگر نقاطی که در داخل کشور تابعیت حکومت‌های مرکزی ایران را می‌پذیرفتند، تابع حکومت مرکزی ایران بود. این مناطق در ادوار مختلف تاریخی و همچنین در دوره مدرن، بررسی این پژوهش (دوره‌های صفویه، افشاریه و زندیه) پیوندهای گسترده سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی با بقیه نقاط ایران زمین داشتند. این موضوع موجب شده بود که سادۀ تاریخ مذکور در قفقاز با دیگر مناطق فلات ایران همسان باشد. با این همه، باید دریافت در پیوند علل و عواملی منطقه قفقاز جنوبی از ایران جدا شد و سرنوشت سیاسی دیگری پیمود. آیا مسئله جدایی، اتفاقی بود که فقط در نتیجه جنگ‌های روس و ایران و غلبه نیروی نظامی روس‌ها بر ایران رخ داد و یا فرآیندی بود که در طول زمان شکل گرفت و می‌توان زمینه‌ها، تاریخی نیز برای آن برشمرد؟ آیا شرایط و روند جدایی در تمام بخش‌های منطقه از الگوی واحدی پیروی می‌کرد و یا هر قسمت شرایط خاص خود را داشت که در تشدید و یا تحدید روند جدایی تأثیرگذار بود؟ جدایی ولایات ایرانی قفقاز طی کدام روندهای اثرگذار داخلی و خارجی صورت پذیرفت؟ این روندها کدام عوامل مؤثر در این زمینه را در پی داشتند؟ به نظر می‌رسد نوع تعامل حکومت مرکزی و قدرت‌های مستقر در داخل ایران با

مردم گوشه شمال غرب کشور- که بعدها قفقاز نام گرفت- و بعضاً به لحاظ تنوع قومی و فرهنگی دارای تمایزاتی با اکثریت جامعه بودند، در دوره صفویه، افشاریه و زندیه، به ویژه در شرایط ضعف و سستی قدرت مرکزی و مقاطع گذار حکومت‌ها (ادوار فترت) که موجبات پیدایی خان‌نشین‌های محلی را پدید آورد، به همراه دخالت قدرت‌های خارجی (عثمانی و روسیه) زمینه جدایی منطقه قفقاز از ایران را در اوایل دوره قاجار فراهم کرد. درواقع ترکیبی از عوامل داخلی و پیامدهای محلی آن در قفقاز، به علاوه مداخلات خارجی، جدایی این منطقه از ایران را رقم زد.

این اثر روتانه به محضر «همه آنان که مرا حرفی آموختند»، به ویژه استادانم: دکتر رضا شعبان، دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد، دکتر محمدعلی اکبری و همسر و فرزندانم تقدیم می‌شود.